

Економічна безпека в системі національної безпеки України

Цвігун Т.В.

кандидат економічних наук
Хмельницького національного університету

У статті досліджено місце економічної безпеки в системі національної безпеки України. Виділено основні загрози економічній безпеці. Проаналізовано основні складники економічної безпеки України: макроекономічний, виробничий, фінансовий, інвестиційний, енергетичний, демографічний, соціальний, продовольчий, науковий. Визначено основні напрями державної політики у сфері економічної безпеки країни.

Ключові слова: національна економіка, національна безпека, економічна безпека, загрози, державна політика.

Цвігун Т.В. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье исследуется место экономической безопасности в системе национальной безопасности Украины. Выделены основные угрозы экономической безопасности. Проанализированы основные составляющие экономической безопасности Украины: макроэкономическую, производственную, финансовую, инвестиционную, энергетическую, демографическую, социальную, продовольственную, научную. Определены основные направления государственной политики в сфере экономической безопасности страны.

Ключевые слова: национальная экономика, национальная безопасность, экономическая безопасность, угрозы, государственная политика.

Tsvigun T.V. ECONOMIC SECURITY IN THE SYSTEM OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

The article is dedicated to the study of the economic security place in the system of national security of Ukraine. The main threats to economic security are identified. The main components of the economic security of Ukraine are analyzed: macroeconomic, productive, financial, investment, energy, demographic, social, food, scientific. The main directions of the state policy in the field of economic security of the country are determined.

Keywords: national economy, national security, economic security, threats, state policy.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах незалежності України, становлення її як демократичної держави, прагнення вступити до євроатлантичних структур, бути повноправним членом Європейського Союзу загроза різноманітних небезпек суттєво збільшується, саме тому проблема забезпечення національної безпеки є актуальною, а її розв'язання пов'язане з необхідністю мати єдину систему знань про національну безпеку, володіти ефективною методикою вивчення її структурних складників, а також методологічної бази для аналізу, оцінки і прогнозування, прийняття рішень у галузі управління національною економікою.

Концепція національної безпеки України базується на нормах Конституції України і визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів та гарантування безпеки особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Конституційні норми стосуються різних видів безпеки, серед яких важливе місце займає

саме економічна безпека, оскільки з нею тісно пов'язані стабільний і динамічний розвиток національної економіки, її ефективність і конкурентоспроможність на внутрішньому і світовому ринках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна безпека країни нині перейшла до проблем, якими зацікавлені фахівці найрізноманітніших профілів, що працюють у сферах економіки, політики, права, міжнародних відносин, серед яких: В.Т. Білоус, О.Г. Данільян, Б.Ф. Заблоцький, Г.Ф. Костенко, В.А. Ліпкан, Н.Р. Нижник, Ю.В. Сачков, Г.П. Ситник, Ю.В. Тюленєва та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз економічної безпеки як частини системи національної безпеки України, оскільки вона стосується всіх боків життя держави, економіки і нації загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. XX ст. вважається тріумфом національних держав. За цей період кількість незалежних і самостійних держав збільши-

лася від 62 до 193, і їх безпека в світовому просторі набула характеру національної безпеки. Поняття національної безпеки вказує на те, що національна державність залишається основною формою політичної організації суспільства, а національна держава відіграє роль важливого суб'єкта міжнародних відносин.

Національна безпека будь-якої держави – це системна категорія права, політичної економії та політології, тісно пов'язана з категоріями територіальної єдності та недоторканості, агресії та примусу, економічної незалежності та економічного суверенітету тощо, тобто це здатність держави ефективно протидіяти впливу наявних чи потенційних загроз її існуванню і незалежному розвитку [1, с. 387].

Національна безпека стала важливим атрибутом зовнішньої, внутрішньої та військової політики в державах сучасного світу, зокрема й в Україні. Так, Верховною Радою України 16 січня 1997 р. було схвалено Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, яка стала базою для створення Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003. Окрім цього Закону, важливими нормативно-правовими актами сучасної України є Стратегія національної безпеки України від 26.05.2015 та Воєнна доктрина України від 24.09.2015, що передбачають створення нової системи забезпечення національної безпеки України як протидії актуальним загрозам.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [2].

Відповідно до положень Стратегії національної безпеки України [3], основними напрямками державної політики національної безпеки України є відновлення територіальної цілісності України, створення ефективного сектору безпеки й оборони, підвищення обороноздатності держави, реформування та розвиток розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів, реформування системи державного управління, нова якість антикорупційної політики, інтеграція в Європейський Союз, особливе партнерство з НАТО, забезпечення національної безпеки у зовнішньополітичній сфері, забезпечення економічної, енергетичної, інформаційної,

екологічної безпеки, забезпечення кібербезпеки і безпеки інформаційних ресурсів, забезпечення безпеки критичної інфраструктури.

Національна безпека України за сферами функціонування поділяється на державну, політичну, соціальну, економічну, інформаційну, екологічну, науково-технологічну, військову і т. д.

Важлива роль у системі національної безпеки будь-якої країни відводиться саме економічній безпеці як основі матеріального добробуту нації. Так, у США безпека країни забезпечується передусім станом економіки. Сильна економіка – основа лідерства США. Це, передусім, здатність мати сильну демократію, утримувати збройні сили, робити привабливими американські цінності для народів інших країн [4, с. 350]. В Україні пріоритетом національних інтересів у сфері економічної безпеки є створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя та добробуту населення.

У науковій літературі [1, с. 389] виділяють три важливі складники економічної безпеки: економічну незалежність, стійкість і стабільність національної економіки, здатність до саморозвитку і прогресу, які, на нашу думку, мають підтримуватися за рахунок високої продуктивності праці і капіталу, високої ефективності виробництва національного продукту, високого рівня якості продукції та послуг, їх конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Економічна безпека передбачає спроможність національної економіки забезпечити свій незалежний розвиток, стабільність інститутів громадянського суспільства, достатній оборонний потенціал держави за різних несприятливих умов і подій, а також здатність країни захистити власні інтереси від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Для забезпечення економічної безпеки важливо відстежувати і оцінювати рівень загроз. Аналізуючи норми законодавства України у сфері національної безпеки [2], виділимо основні, на нашу думку, реальні та потенційні загрози економічній безпеці: істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки; відсутність ефективної програми запобігання фінан-

совим кризам; зростання кредитних ризиків; критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів; небезпечно для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки; неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій; критичний стан із продовольчим забезпеченням населення; неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження; «тонізація» національної економіки тощо.

Враховуючи вищезазначене, варто зупинитися на основних складниках економічної безпеки України – макроекономічному, виробничому, фінансовому, інвестиційному, енергетичному, демографічному, соціальному, продовольчому, науковому – і визначити їх стан.

Стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій, є макроекономічною безпекою країни. Основним макроекономічним показником економіки країни є ВВП (валовий внутрішній продукт), який відображає ринкову вартість усіх кінцевих товарів та послуг, виготовлених за рік у всіх галузях економіки. Розрізняють номінальний ВВП (виражається в поточних (фактичних) цінах даного року) і реальний ВВП (виражається у цінах попереднього (або будь-якого іншого базового) року (з поправкою на інфляцію)). За даними Міністерства фінансів України, протягом років номінальний ВВП України має постійну тенденцію до зростання: у 2013 р. – 1 454,9 млрд. грн., у 2014 р. – 1 566,7 млрд. грн., у 2015 р. – 1 979,5 млрд. грн., у 2016 р. – 2 383,2 млрд. грн. [5].

Зростання обсягу номінального ВВП у 2014 р. порівняно з 2013 р. сягнуло майже 111,7 млрд. грн., водночас «обсяг реального ВВП у 2014 р. впав на 40 млрд. грн. і зрівнявся з показником реального ВВП 2012 р. Тенденція збільшення номінального ВВП разом зі скороченням реального продовжується і в 2015 р.» [6].

Зростання номінального ВВП і падіння реального відбувається під час інфляції. Крім того, інфляція має не тільки монетарний характер через девальвацію гривні, однією з найважливіших причин інфляційного сплеску є катастрофічне зростання тарифів на комунальні послуги, яке відбулося в 2016 р. У підсумку скорочується купівельна спроможність населення та падає рівень життя.

Фундаментальним складником національної безпеки є виробнича безпека, дотримання якої є передумовою успішного функціонування реального сектору економіки. Розглянемо основні індикатори виробничої безпеки України, розраховані за даними Державної служби статистики [7] (табл. 1).

За даними табл. 1 можна зробити висновок про те, що не дотримуються нормативні значення усіх індикаторів. Якщо частка переробної промисловості близька до порогового значення, то частка машинобудування в загальній структурі майже вдвічі менша за нормативну.

Враховуючи те, що виробнича безпека є базовою, реформування у цій сфері потребує особливої уваги. Пріоритетними завданнями мають бути підвищення частки обробної промисловості та машинобудування у промисловому виробництві, підвищення рентабельності операційної діяльності промислових підприємств, оновлення основних засобів промисловості і т. д.

Реальний стан сучасної української економіки дає можливість визначити орієнтири щодо меж економічної безпеки у сфері фінансів. Важливим складником фінансової без-

Таблиця 1

Основні індикатори виробничої безпеки України

Індикатори виробничої безпеки	Порогове значення	Роки		
		2013	2014	2015
1. Частка у промисловому виробництві переробної промисловості, %	не менше 70	61,8	63,3	64,1
2. Частка у промисловому виробництві машинобудування, %	не менше 20	8,62	7,13	6,5
3. Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	не менше 5	3,0	1,6	0,9
4. Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	не більше 35	56,9	60,3	76,9

пеки є боргова безпека. Аналізуючи динаміку обсягу державного боргу України за 2013-2015 рр., відзначимо тенденцію до зростання даного показника на 988,1 млрд. грн. [7]. Така динаміка є негативною, оскільки наслідками збільшення державного боргу є зростання інфляції, випередження цін над виплатами заробітних плат, залежність від кредиторів, девальвація грошової одиниці і, як наслідок, погіршення якості життя населення. Основною причиною зростання обсягу державного боргу України є те, що кошти, отримані від державних запозичень, спрямовувалися не на стимулювання розвитку вітчизняної економіки, а на фінансування поточних потреб державного бюджету України.

Рівень інвестиційного складника економічної безпеки країни за належного рівня фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку. Так, прямі інвестиції з країн світу в економіку України з 2010 до 2014 р. зросли на 14 711,1 млн. дол. США. Проте в 2014-2016 рр. даний показник мав тенденцію до зниження – на 17 519,5 млн. дол. США [7]. Зниження інвестиційної привабливості нашої країни зумовлене передусім недосконалою законодавчою базою, політичною нестабільністю та низьким рівнем захищеності інвестора. Для поліпшення інвестиційного клімату в Україні необхідно підвищити рівень загального розвитку регіонів та інвестиційної інфраструктури, поліпшити демографічні характеристики, вдосконалити нормативно-правову базу інвестування, створити систему гарантій стабільності для забезпечення довгострокового фінансування інвестиційних проектів і т. д.

Енергетична безпека країни дає змогу задовольняти потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки. Україна задовольняє свою потребу у паливно-енергетичних ресурсах за рахунок імпорту. Одним із найвагоміших факторів забезпечення енергетичної безпеки є частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави. На жаль, протягом 2013-2015 рр. видобуток вугілля скоротився на 43 952,8 тис. т, нафти – на 589,2 тис. т, газу – на 1 102,2 млн. м куб., виробництво електроенергії – на 35 929,6 млн. кВт/год. [8]. Без зміни структури вітчизняного виробництва, без упровадження енергозберігаючих технологій Україна й надалі змушена буде залежати від імпорту нафти і газу, втрачаючи

значні кошти. Питання зниження енергозалежності частково може бути вирішене через формування ефективної програми енергозбереження та розвитку альтернативної енергетики в Україні.

Окрім зазначених загроз економічній безпеці України, значне місце відводиться тінізації національної економіки. Хоча тіньова економіка є більш гнучкою і динамічною, ніж легальна, має здатність швидко заповнювати ніші економічного простору та створювати додаткові робочі місця, насичує ринок товарами і послугами, збільшує доходи частини населення, посилює конкурентну боротьбу, проте має негативний вплив на національну економіку: зменшуються доходи державного бюджету, зростає зовнішній і внутрішній борг, збільшується тіньовий капітал, зменшується інвестиційна привабливість держави тощо.

За різними оцінками, рівень тінізації економіки становить у розвинених країнах від 8% ВВП, у країнах із перехідною економікою – понад 20% ВВП, у країнах, що розвиваються, – 40% ВВП. Допустимим є масштаб тіньової економіки в розмірах 5-10% ВВП, що не має істотного впливу на соціально-економічні процеси та не викликає суттєвих порушень в економіці. За офіційними даними, в Україні в 2016 р. спостерігається високий рівень тінізації економіки – 34% [9]. Розширення тіньової економіки до таких розмірів призводить до розбалансованості окремих сфер економіки, зумовлює невідповідність проведення технічного переоснащення, скорочення інвестицій, зниження продуктивності праці, подальше зростання тіньового сектора. При цьому держава втрачає свої контролюючі, регулюючі та інші соціально важливі функції, що неминуче призводить до криміналізації суспільства і зростання організованої злочинності.

Сучасна демографічна ситуація в Україні є реальною загрозою її національній безпеці. Кількість населення в нашій державі щороку скорочується. За даними Державної служби статистики України, за 2014-2016 рр. чисельність населення скоротилася на 2 млн. 841 тис. осіб [7]. Активно розвивається процес депопуляції населення, особливістю якого є низький рівень народжуваності та високий рівень смертності. Так, у 2016 р. кількість живонароджених становила 397 тис. осіб, померлих – 583,6 тис. осіб. Бачимо, що смертність значно перевищує народжуваність. Рівень смертності населення безпосередньо пов'язаний із таким важливим демографічним показни-

ком, як тривалість життя. Середня тривалість життя в Україні для жінок – 76 років, для чоловіків – 67 років [7].

Тривожні демографічні процеси спостерігаються також унаслідок трудової міграції населення країни за кордон. Для здійснення трудової діяльності за кордоном перебувають близько 700 тис. громадян України [10].

Всі ці процеси є наслідком напруженої ситуації в країні, воєнних дій, скрутного економічного становища, нерозвиненої соціальної інфраструктури, низьких зарплат. Така ситуація породжує негативні як економічні, так і соціальні наслідки, основним з яких є порушення демократичних засад існування ринкової економіки та права людини на достойне життя. Забезпечення демографічної безпеки має стати одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері національної безпеки.

Демографічна безпека тісно пов'язана із соціальною безпекою і здатністю держави забезпечити гідний та якісний рівень життя населення. Конституція України визнає людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю.

Із розвитком ринкових відносин в Україні виникло значне розшарування суспільства за рівнем матеріального добробуту, яке є наслідком нерівності в розподілі доходів населення. Бідність і соціальна нерівність є однією з найбільших проблем сучасності. Особливість бідності в Україні полягає у значному скороченні доходу більшості населення.

Щорічні дослідження рівня добробуту та процвітання громадян британського інституту The Legatum показали, що Україна знаходиться на 107-му місці [11]. Найгірші показники у таких сферах, як ефективність уряду; демократія і верховенство права; рівень безпеки; соціальна сфера. Результати цих досліджень показали, що поряд зі зростанням сукупних статків населення світу протягом 2016 р. на 3,5 трлн. дол. (середній показник на одну людину становить 52,8 тис. дол.) рівень добробуту громадян України, навпаки, знизився на 19%. Однією з основних причин падіння є зниження курсу гривні. Бюджет України на 2017 р. містить у собі загрози подальшої інфляції та посилення фінансового тиску на підприємництво в країні, зменшення кількості робочих місць, зниження реальних доходів пенсіонерів. Підвищення мінімальної зарплати до 3 200 грн. не вирішує проблеми бідності працюючих, натомість зростають ризики інфляції, зростання цін, банкрутства малих підприємств, на які зростає податковий тиск [11].

Одним із суттєвих чинників, що впливає на соціально-економічне становище населення (визначає його бідність і масштаби трудової міграції за межі України), є безробіття населення. У найрозвинутіших країнах припустимий рівень безробіття сягає 5%. Рівень безробіття населення України становив у 2013 р. 7,7% до кількості економічно активного населення працездатного віку, у 2014 р. – 9,7%, у 2015 р. – 9,5%, у 2016 р. – 9,7% [7]. Вирішення проблем безробіття на ринку праці України, на нашу думку, можливе за рахунок формування нормативно-правової бази у сфері зайнятості населення, підвищення якості робочої сили, збереження і створення робочих місць, сприяння розвитку підприємництва та самостійної зайнятості населення, розв'язання проблем зайнятості населення у сільській місцевості тощо.

Продовольча безпека держави є важливим складником економічної безпеки, оскільки визначає ступінь забезпеченості населення країни екологічно чистими і корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва за науково обґрунтованими нормами і доступними цінами за збереження і поліпшення середовища проживання.

Продукти харчування у життєвій діяльності людини відіграють особливу роль. Населення України забезпечується продуктами харчування вітчизняного виробництва на 50%. Великі адміністративно-промислові центри на 70-80% залежні від зовнішнього постачання [12]. При цьому продукти, що постачаються з-за кордону, не завжди є екологічно чистими, мають консерванти і добавки, заборонені до вживання в країнах-виробниках.

Негативними характеристиками продовольчої безпеки є зниження купівельної спроможності населення, недосконале державне регулювання зовнішньої торгівлі продовольством, неналежні умови для стабільного функціонування ринку продовольства, відсутність умов для стабільного зростання обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, у тому числі й картоплі.

В Україні основними напрямками досягнення продовольчої безпеки повинні бути: забезпечення постачання продовольства в таких обсягах, які могли б забезпечити здорове і повноцінне харчування населення; самозабезпечення продукцією сільськогосподарства; підтримка і захист державою вітчизняних товаровиробників.

Одним зі стратегічних елементів національної безпеки є рівень розвитку науки. Нині

в науку з бюджету виділяється найменша кількість коштів за всі роки незалежності. Витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт із держбюджету за 2013-2015 рр. скоротилися на 547,9 млн. грн. (на 11,5%) [7]. Інвестиції в науку й освіту є системоутворюючим фактором економічного зростання, оскільки створюють потужний базис для майбутнього прогресу.

Враховуючи зазначене, для забезпечення економічної безпеки необхідно проводити державну політику в цій сфері, враховуючи окреслені раніше загрози. Основним координаційним органом державної влади, який стоїть на чолі всієї системи національної безпеки України, є Рада національної безпеки і оборони України при Президентові України. Рада безпеки створює міжвідомчі комісії з питань державної політики у сфері безпеки особистості, суспільства, держави. Відповідають за економічну безпеку підрозділ контррозвідального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки при Службі безпеки України, Міністерство фінансів України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство аграрної політики та продовольства України тощо.

Державна політика національної безпеки в економічній сфері, відповідно до норм законодавства України про національну безпеку [2], повинна передбачати:

- 1) забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- 2) прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;
- 3) удосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- 4) подолання тінізації економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення впливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- 5) забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабіль-

ності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

6) здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

7) забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

8) забезпечення продовольчої безпеки;

9) захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

10) посилення участі України в міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції в європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях.

Одним із найважливіших завдань, які стоять перед нашою державою, є створення надійної системи забезпечення економічної безпеки як складової частини цілісної системи гарантування національної безпеки України. Держава як гарант захисту національних економічних інтересів повинна постійно досліджувати як реальні, так і перспективні загрози економічній безпеці та визначати механізми її захисту для забезпечення розвитку соціально орієнтованої національної економіки.

Висновки з цього дослідження. Досліджуючи особливості економічної безпеки в системі національної безпеки України, автором виділено основні загрози економічній безпеці, на основі яких сформовано основні складники економічної безпеки України: макроекономічний, виробничий, фінансовий, інвестиційний, енергетичний, демографічний, соціальний, продовольчий, науковий. Ураховуючи окреслені загрози, визначено основні напрями державної політики у сфері економічної безпеки країни. За нинішніх умов на всі складники економічної безпеки вплив має військова безпека нашої країни, тому в подальших дослідженнях важливо розглянути співвідношення економічної безпеки з військовою та їх взаємозв'язок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Національна економіка: [підручник] / За ред. проф., к. е. н. П.В. Круша; 2-е вид. – К.: Каравела, 2008. – 428 с.
2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran14#n14>
4. Ліпкан В.А. Національна безпека України: [навч. посіб.] / В.А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2008. – 552 с.
5. Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/gdp>
6. Гольдарб М. ВВП України та його вплив на життя українців / М. Гольдарб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/mgoldarb/article/18880.aspx>
7. Статистична інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Стучинська Н.П. Енергетична безпека України: сутність і можливості реалізації / Н.П. Стучинська // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 9. – С. 108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2016/23.pdf
9. У Мінекономрозвитку України вважають, що рівень тіньової економіки значно знизився / Рубрика економіка телеканалу Zik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2017/07/04/u_minekonomrozvytku_ukrainy_vvazhayut_shcho_riven_tinovo_ekonomiky_znachno_1125619
10. Міграція як чинник розвитку в Україні: дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – К.: МОМ, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf
11. Бідність – головна загроза безпеці громадян у 2017 р.: аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/bidnist.pdf>
12. Ульяновченко А.В. Продовольча безпека – основа національної безпеки держави / А.В. Ульяновченко, Н.В. Прозорова // Конгрес світ. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5